

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БІРЖОВОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ

GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE EXCHANGE TRADE IN UKRAINE: RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE NATIONAL EXPERIENCE

У статті акцентовано увагу на особливостях становлення й розвитку біржової торгівлі на теренах України в XIX – на початку XX ст. Розкрито детермінанти розвитку біржового інституту в Україні та висвітлено економічну роль бірж у вітчизняних ринково-індустріальних перетвореннях. Проаналізовано особливості та масштаби діяльності головних українських бірж, зокрема Одеської, Київської та Харківської. Визначено характерні риси організаційно-правового механізму та порядку функціонування бірж. Виявлено основні напрями реалізації вітчизняної біржової торгівлі, у тому числі звернено увагу на типи біржових угод. Охарактеризовано специфіку роботи професійних біржових учасників, зокрема розкрито характерні риси функціонування інституту маклерства. Обґрунтовано позитивні та негативні аспекти вітчизняної біржової торгівлі в XIX – на початку XX ст. Простежено відмінності щодо розвитку біржового інституту в Україні порівняно із західноєвропейськими країнами.

Ключові слова: економічна історія України, ринкова інфраструктура, товарна біржа, біржова торгівля, фондова торгівля.

В статті акцентовано увагу на особливостях становлення й розвитку біржової торгівлі на території України в XIX – на початку XX в. Раскрыты детерминанты развития биржевого института в Украине. Освещена экономическая роль бирж в отечественных рыночно-индустриальных преобразованиях. Проанализированы особенности и масштабы деятельности главных украинских бирж, в частности Одесской, Киевской и Харьковской. Определены характерные черты организационно-правового механизма и порядка функционирования бирж. Выявлены основные направления реализации отечественной биржевой торговли, в том числе проанализированы типы биржевых сделок. Охарактеризована специфика работы профессиональных биржевых участников, в частности проанализированы особенности института маклерства. Обоснованы позитивные и негативные аспекты отечественной биржевой торговли в XIX – начале XX в. Приведены различия развития биржевого института в Украине по сравнению с западноевропейскими странами.

Ключевые слова: экономическая история Украины, рыночная инфраструктура, товарная биржа, биржевая торговля, фондовая торговля.

В статье акцентовано увагу на особливостях становлення й розвитку біржової торгівлі на території України в XIX – на початку XX в. Раскрыты детерминанты развития биржевого института в Украине. Освещена экономическая роль бирж в отечественных рыночно-индустриальных преобразованиях. Проанализированы особенности и масштабы деятельности главных украинских бирж, в частности Одесской, Киевской и Харьковской. Определены характерные черты организационно-правового механизма и порядка функционирования бирж. Выявлены основные направления реализации отечественной биржевой торговли, в том числе проанализированы типы биржевых сделок. Охарактеризована специфика работы профессиональных биржевых участников, в частности проанализированы особенности института маклерства. Обоснованы позитивные и негативные аспекты отечественной биржевой торговли в XIX – начале XX в. Приведены различия развития биржевого института в Украине по сравнению с западноевропейскими странами.

УДК 339.33(477)

<https://doi.org/10.32843/infrastruct33-2>

Боднарчук Т.Л.

к.е.н., старший викладач кафедри економіки підприємства

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

The article is devoted to the investigation of the main peculiarities of the Ukrainian exchange trade formation and development in the XIX – early XX centuries. The determinants and tendencies of the exchange institute development on the Ukrainian territory are revealed. The economic role of exchanges in the evolution of the national market and industrial transformations is highlighted. The peculiarities and scale of the main Ukrainian exchanges' activity are analyzed. In particular, the features of formation, rules of functioning and directions of activity of Odessa, Kyiv and Kharkiv exchanges as the largest trade platforms are analyzed. The peculiarities of the governmental regulation of the Ukrainian exchange activity are revealed. Attention is paid to the measures of support of the Ukrainian exchanges' activities by the Government of the Russian Empire. The characteristic features of the organizational and legal mechanism and the order of functioning of the exchanges are determined. In particular, the specifics of the exchange committees and associations work and the mechanism of their formation and their functions are disclosed. The main directions of the domestic exchange trade realization, like forward trading and futures trading, are revealed. The main features of the exchange speculation and exchange games are determined. Attention is paid to the pricing process on the national exchanges and to the process of exchange rates establishment. Besides, the specific of the professional exchange participants' functions is characterized. Among them, the characteristic features of the brokerage institute on the Ukrainian exchanges are revealed. It is researched the specific of some other professional exchange participants' activity like auctioneers, notaries, exchange experts, adherents etc. The positive and negative aspects of the national exchange trade in the XIX – early XX centuries are substantiated. The differences regarding to the development of the exchange institute in Ukraine compared with the Western European countries are considered. Some reasons of the low level of the national exchange activity development are indicated.

Key words: economic history of Ukraine, market infrastructure, commodity exchange, exchange trade, stock exchange.

Постановка проблеми. Інформаційно-інноваційні зміни світової економіки створюють умови для трансформації й вітчизняної економічної системи, зокрема в напрямі розбудови ринкового середовища. Важливим його елементом сьогодні є біржі, які виступають індикатором економічного розвитку, стану ринкової кон'юнктури, рівня конкурентоспроможності національного виробника, а також відіграють важливу інституційну роль у розширенні зовнішньоекономічного співробітництва країни. Водночас сьогодні розвиток української біржової торгівлі ускладнений низкою проблем, серед яких варто відзначити такі, як: брак належного державного регулювання та контролю біржових операцій, монополізація та «олігархізація»

ринків стратегічних товарів, скорочення обсягу біржової торгівлі та зниження кількості її учасників, відсутність прозорого ціноутворення та відносна закритість біржових торгів, низький рівень становлення електронних форм функціонування біржових інститутів тощо. Подальший розвиток ринкової економіки України на цивілізаційних засадах, реалізація інтеграційних пріоритетів та перспектив щодо посилення взаємодії з країнами-лідерами вимагають вироблення ефективного механізму розбудови вітчизняного біржового ринку. При цьому актуальним стає не лише дослідження сучасного рівня розвитку вітчизняної біржової торгівлі, а й звернення до історичних витоків становлення біржової справи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна проблематика розвитку біржової діяльності в Україні знайшла відображення у наукових працях таких учених, як О.М. Варченко, А.М. Гура, В.П. Заборовський, З.І. Кобеля, Н.П. Резнік, А.О. Шевченко, О.В. Шимко та ін. Окремі аспекти історичної ґенези та еволюції вітчизняної біржової торгівлі розкрито в наукових доробках О.М. Доніка, О.В. Корніяки, Т.І. Лазанської, С.З. Мошенського, Р.Б. Шиханова та ін.

Постановка завдання. Метою статті є історико-економічний аналіз особливостей становлення та тенденцій розвитку біржової торгівлі в Україні на етапі ринково-індустріальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Біржі як елемент ринкової інфраструктури набули поширення на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст., чому сприяли загальна модернізація економічного середовища, розвиток різних організаційно-правових форм підприємництва, концентрація та зрощення промислово-фінансового капіталу, економічна політика уряду тощо. Поступово біржі стали невід'ємним елементом підприємницького середовища: тут здійснювалася гуртова купівля-продаж товарів, страхування суден, проводилися операції з державними та приватними цінними паперами, валютою, дорогоцінними металами тощо. Біржі виступали каталізатором розвитку національного виробництва, сприяючи обміну та розвитку кредитних операцій, торговельні майданчики пришвидшували виробничо-збутові процеси. Головну економічну функцію бірж визначено й у торговельному законодавстві Російської імперії, де вказано, що «біржа є місцем зібрання осіб, приналежних до класу купецтва, з метою здійснення торговельних операцій та укладання взаємних угод» [1, с. 2].

Біржі з'явилися в Російській імперії, а згодом і в Україні як результат імплементації західноєвропейського досвіду. Зокрема, перший торговельний майданчик (Санкт-Петербурзька біржа) було відкрито на початку ХVІІІ ст. Практично до кінця періоду це був єдиний центр здійснення біржових операцій у країні. Лише у 1789 р. було відкрито Архангельську біржу, а в 1796 р. – Одеську біржу, першу на території тогочасної України. Стрімкий розвиток біржової торгівлі в Російській імперії та Україні відмітний у другій половині ХІХ ст., поштовхом до чого стали відкриття приватних банківсько-кредитних установ, розвиток акціонерного підприємництва, випуск значної кількості державних та приватних цінних паперів, розгортання масштабного залізничного будівництва тощо.

У другій половині ХІХ ст. на теренах України було створено Київську біржу та ще одну в Одесі (1865 р.), Харківську біржу (1876 р.), Миколаївську біржу (1885 р.) [1, с. 4]. На початок ХХ ст. в Україні

нараховувалося близько 14 бірж [2, с. 197–198]. Водночас лише деякі з них за обсягами торговельних оборотів нагадували західноєвропейські. Зокрема, лише Одеська біржа відносилися до числа великих торговельних майданчиків, а решта мали здебільшого локальне значення та слугували центром укладання торговельних угод місцевих підприємців.

Українські біржі здебільшого були товарними, а їхня діяльність набувала спеціалізованого характеру. Тут здійснювалася гуртова торгівля стратегічними групами товарів, такими як хліб, вовна, яйця, лісоматеріали, сало, худоба, коноплі, олія тощо. Зокрема, спеціалізовані товарні біржі функціонували в Бердянську, Єлизаветграді, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Феодосії (хлібні), Києві (цукрова), Кременчуку, Маріуполі (з торгівлі лісоматеріалами), Харкові, Херсоні (кам'яновугільна та залізородна) тощо [3, с. 55]. До кінця ХІХ ст. найбільші з них набули універсального характеру, тобто поряд із товарною торгівлею тут проводилися й операції купівлі-продажу фінансових активів (здебільшого акцій великих регіональних підприємств).

До таких універсальних бірж можна віднести, насамперед, Одеську та Київську. Незначну роль у торгівлі фінансовими активами відігравала Харківська товарна біржа. Спеціалізованих фондових бірж в Україні не було, і лише внаслідок проведення біржової реформи 1900–1902 рр. на основі досвіду функціонування фондового відділу Санкт-Петербурзької біржі планувалося впровадження даних інновацій і в Україні [4, с. 173]. Таким чином, лідерами біржової торгівлі на вітчизняних теренах були саме Одеська, Київська та Харківська біржі, аналіз діяльності яких дасть змогу виявити загальну специфіку розвитку біржової справи в Україні.

Найбільшою за обсягами торгівлі була Одеська біржа, яка діяла як відповідно до Торговельного статуту Російської імперії, так і власного статуту, перша редакція якого була прийнята у 1848 р. Одеська біржа, створена за ініціативи відповідних купецьких груп, відігравала ключову роль в обслуговуванні експорту вітчизняного хліба. Пізніше об'єктами купівлі-продажу на Одеській біржі стали золото, срібло та іноземні векселі. Торгівля фондами тут хоча й була незначною порівняно з Санкт-Петербурзькою біржею, однак чинила суттєвий вплив на курсові коливання інших бірж [5, с. 219]. Вексельні та валютні операції на одеському торговельному майданчику визначалися географією зернового експорту й були пов'язані з багатьма провідними європейськими банками.

До кінця ХІХ ст. фондова торгівля стала домінуючою на Одеській біржі. На 1914 р. тут котирувалося цінностей на суму близько 6,8 млн. руб. [6, с. 450]. Переважали державні позики, заставні

листи Дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку, акції земельних банків, облігації Одеських і Кишинівських міських товариств, позики м. Одеси, акції провідних підприємств регіону [7]. Зазначені фінансові активи перебували одночасно й в обігу інших бірж, зокрема в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Києві, Ревелі, Ризі та Харкові.

Одним із лідерів біржової торгівлі на території тогочасної України була й Київська біржа, утворена за активної підтримки російського уряду безпосередньо в особі М. Бунге. За клопотанням купецького товариства міністр фінансів виділив із казни на влаштування біржі безповоротну субсидію у розмірі 28 тис руб. [3, с. 55]. Київська біржа була здебільшого товарною: тут велася жвава торгівля цукром-піском та рафінадом. У незначних обсягах торгували хлібом та хлібним вином. Створена у 60-х роках XIX ст., біржа активно розвивалася, про що свідчать відповідні статистичні дані. У перші роки існування торговельного майданчику рух товарів тут оцінювався приблизно в 1 млн. руб., а в 1892 р. вже досягнув 200 млн. руб. [8, с. 242]. Основним об'єктом купівлі-продажу до кінця досліджуваного періоду залишався цукор. Наприклад, у 1895 р. у Російській імперії було вироблено 35 млн. пудів цукру-піску, з яких того ж року на Київській біржі було реалізовано 22,3 млн. пудів, тобто майже 64% [9, с. 46]. Попри значну питому вагу товарної торгівлі згодом тут було відкрите й окреме фондове відділення, через яке реалізовувалися акції провідних цукрових товариств.

Головним ініціатором створення Харківської товарної біржі був відомий український підприємець-меценат із м. Суми О. Алчевський, який розглядав її як один із центральних елементів місцевої фінансової системи. За власний кошт він у 1879 р. побудував для біржі розкішне приміщення на Миколаївській площі, де мали збиратися члени біржового товариства, яке до того часу нараховувало вже близько півтори сотні осіб [9, с. 47–48]. Харківська біржа набувала загального характеру: тут торгували зерном, хлібом, худобою, цукром. Обороти біржової торгівлі суттєво зростали під час проведення основних харківських ярмарків. Зокрема, у 1904–1910 рр. через біржу продавалося у середньому за рік понад 160 тис голів великої рогатої худоби, овець і свиней [9, с. 47–48]. Суттєвої ваги у фондовій торгівлі Харківська товарна біржа не відігравала за винятком реалізації акцій окремих цукрових акціонерних товариств.

Діяльність вітчизняних торговельних майданчиків була організована за європейським зразком, а самі біржові установи мали досить розгалужену структуру та систему управління. Нормативно-правовою базою регулювання діяльності бірж у Російській імперії були постанови Торговельного статуту, зокрема «Про маклерські книги та записки»,

«Про біржі та біржові узаконення», «Про маклерів та нотаріусів», постанови та розпорядження міської влади, а також безпосередньо статuti самих біржових установ.

Протягом XIX ст. державне регулювання діяльності біржових структур у Російській імперії та Україні здійснювало Міністерство фінансів, із початку XX ст. функція біржового управління відійшла до Міністерства торгівлі та промисловості Російської імперії. У цілому біржова торгівля була сферою, яка користувалася значною підтримкою уряду. Йдеться не лише про безпосереднє фінансове сприяння, а й про суттєве послаблення адміністративного втручання у діяльність біржових установ. Біржі як ринкові інститути були досить самоврядними. Регулювання та контроль біржової торгівлі з боку відповідних міністерств обмежувався адміністративно-правовими заходами. Підтримка біржової торгівлі здійснювалася й органами місцевої влади. Зокрема, міське управління для сприяння розвитку біржових торгів нерідко надавало у постійне користування безоплатні ділянки для будівництва біржових приміщень та в безоплатну оренду міських об'єктів для проведення торгів, будувало за свої кошти різного роду підсобні та допоміжні приміщення, призначені під біржові потреби [2, с. 170]. Безпосередню організацію, регулювання та контроль діяльності біржових установ здійснювали органи самоуправління – комітети та товариства.

Зокрема, поряд зі становленням бірж у другій половині XIX ст. відбулося також офіційне визнання учасників біржової торгівлі під загальною назвою «біржове товариство» [10, с. 224]. Такі товариства, за якими закріплювалися певні біржові установи, створювалися та діяли відповідно до місцевих статутів, постанов та правил. Членами біржових товариств могли бути постійні відвідувачі бірж, але не всі, а лише ті, які відповідали чітко визначеним умовам. Зокрема, вони повинні бути приналежні до торговельного класу або числа підприємців-промисловців, сплатити щорічний внесок на користь біржової установи, бути прийнятими до товариства згідно зі статутом конкретної біржі. Дані соціальні інституції мали право ухвалювати рішення, які стосувалися як порядку роботи торговельних майданчиків, так і правильності укладення тих чи інших біржових угод.

На засіданнях приймалися рішення щодо: полегшення та пришвидшення біржових угод; проведення виборів на заміщення вакантних посад у товаристві; прийому та затвердження нових членів організації; обсягів та напрямів використання отриманих біржових коштів; співпраці з органами влади; закладення бюджету доходів та витрат біржової установи на наступний рік тощо. Крім того, товариства мали право призначати години відкриття та закриття біржових зібрань як у звичайні,

так й у курсові дні та накладати стягнення за недотримання терміну цих зібрань [11, с. 143]. Загалом рішення біржових товариств поділялися на декілька категорій: виконання одних було передбачене терміново або у надзвичайно короткі строки; інші рішення, перш ніж виконуватися, обов'язково доводилися до відома владних структур; третя категорія рішень набувала чинності лише після затвердження урядовими органами.

Біржові комітети можна віднести до контролюючих інституцій виконавчого характеру. Насамперед вони представляли інтереси біржових товариств в органах державної влади та за кордоном. До складу комітетів входили три-чотири члени, серед яких обирався голова, яким міг бути гофмаклер або біржовий старшина. Наприклад, Одеський комітет, створений у 1863 р., складався з трьох членів, які обиралися строком на три роки відповідним біржовим товариством [12, с. 77]. Значний вплив на роботу біржових комітетів чинили представники окремих підприємницьких кіл. Діяльність комітетів зводилася до виконання різних інформаційно-організаційних функцій: підготовки та подання інформації про стан та тенденції біржової торгівлі урядовим структурам; видачі приватним особам спеціальних документів, довідок та посвідчень; надання пропозицій щодо поліпшення торгівлі на біржах; сприяння розвитку місцевої торгівлі, промисловості та судноплавства; складання правил біржової торгівлі та зведень торговельних звичаїв; екзаменування знань претендентів на посади професійних біржових працівників; здійснення усіх організаційних заходів, необхідних для проведення виборів до біржових товариств [2, с. 178–179]. Окрім того, члени комітету здійснювали нагляд за дотриманням біржового законодавства, правильністю укладання торговельних угод та своєчасністю й повнотою сплати біржових зборів, котируванням фінансових активів і товарів.

При біржах існували також і колегіальні органи, зокрема арбітражні та котирувальні комісії. Арбітражні комісії створювалися для вирішення торговельних суперечок, з одного боку, між учасниками біржового товариства, з іншого – між зовнішніми підприємцями. Серед українських бірж діяльність такого органу вперше було організовано в Одесі. Більше того, заснована у 1887 р., це була єдина арбітражна комісія в усій Російській імперії [6, с. 540–541]. Основне завдання арбітражної комісії зводилося до інспектування роду та якості товару, щодо якого виникла суперечлива ситуація. До повноважень котирувальної комісії належало складання біржових бюлетенів. Котирувальна комісія вносила до котирування (офіційної публікації про біржові курси цінних паперів, валюти та товарів) усі крупні угоди, які, на її думку, відповідали фактичному стану справи [11, с. 144]. Таким чином, основне завдання органів біржового самоуправ-

ління зводилося до забезпечення ефективної та продуктивної роботи біржових установ, механізм та порядок організації якої мав свої особливості.

Основу торговельної діяльності бірж Російської імперії становили операції купівлі-продажу реальних товарів із наступними зобов'язаннями їхньої поставки та прийому. При цьому укладалися торговельні угоди як щодо наявного товару, так і на певний строк. На той час форвардна торгівля, коли фактично від однієї особи до іншої переходив не товар, а право на його отримання у певний час і певному місці, була особливим видом комерції. Більше того, до кінця XIX ст. на українських біржах поширилися угоди на купівлю-продаж товарів, яких не існувало в природі, тобто поступового розвитку набувала і ф'ючерсна торгівля. Зокрема, такі угоди були поширені на Одеській біржі та стосувалися збуту й придбання майбутніх хлібних урожаїв. Ф'ючерсна торгівля створювала умови для отримання не лише торговельного прибутку, а й додаткового доходу, джерелом якого була цінова різниця. Своєю чергою, це стало одним з основних чинників розвитку біржових спекуляцій.

Спекулятивна торгівля, яка мала місце на українських біржах, бувала двох видів:

1) спекулянт намагався заздалегідь передбачити можливі, не залежні від нього, зміни цін і враховував їх уже зараз під час укладання угоди [5, с. 30–31];

2) спекуляція була орієнтована не на передбачення змін, а на їх стимулювання та управління ними: за допомогою різних важелів створювався штучний товарний дефіцит, що, своєю чергою, провокувало ріст цін та, відповідно, приносило спекулянту надприбутки. Досить часто цей вид біржової спекуляції набував критичної форми – так званого «ажіотажу» або біржової гри.

Українські біржі (Одеська, Київська, Харківська) функціонували відповідно до графіку та розпорядку, який визначали члени біржового комітету. Зокрема, торговельні майданчики працювали цілодобово щодня, крім неділі та великих церковних свят. Під час проведення найбільших ярмарків біржі могли працювати без вихідних. Біржовий рік на Одеській та Київській біржах починався 1 березня, а на Харківській – 1 жовтня. Відповідно, протягом лютого або вересня усі, хто бажав узяти участь у біржових торгах, подавали заяви комітетам разом із гільдійськими посвідченнями та підтвердженням сплати річного внеску [12, с. 77]. Торги на біржі були детерміновані у часі і тривали не більше шести-семи годин, що забезпечувало максимальну концентрацію попиту та пропозиції та формування реальних ринкових цін.

Усіх відвідувачів бірж можна було об'єднати у три групи: випадкові, тимчасові й постійні учасники. Останні, своєю чергою, поділялися на дві категорії: несамоїтні біржові діячі (до них нале-

жали прикажчики, конторники, артільники) та самостійні, які укладали угоди безпосередньо або через уповноважених осіб [2, с. 171]. Сукупність відвідувачів торговельного майданчика складала так звану біржову публіку. Для того щоб мати право ввійти до біржової установи та брати участь у торгах, учасникам необхідно було отримати спеціальний квиток. Він видавався адміністрацією біржі за плату, яка стягувалася на користь розвитку відповідної торговельної установи. Зокрема, особи, які відвідували Одеську біржу, щороку мали вносити до біржового комітету для підтримки приміщення біржі та інших господарських потреб 14 руб. [12, с. 77]. Плата за право торгівлі на Київській біржі була диференційованою: її величина залежала як від самої особи учасника, так і від об'єктів торгівлі. Плата за право відвідування бірж була основним джерелом доходів даних інститутів поряд з іншими, такими як добровільні внески членів біржового товариства та прибутки від власного нерухомого майна. Розміри добровільних членських внесків були досить значними, зокрема Харківська товарна біржа щороку отримувала до 4 500 руб. таких платежів [4, с. 176]. Усі доходи надходили у розпорядження біржових комітетів.

Наявність вхідного квитка та посвідчення сплати біржового збору не гарантувала стовідсоткового права участі у торгах, особливо що стосувалося фондової торгівлі. Купувати та продавати цінні папери, валюту та дорогоцінні метали могли лише купці і гільдії, що було узаконено відповідним законодавчим актом 1885 р. Для того щоб навіть купцю і гільдії отримати право торгівлі фондами, необхідно було подати відповідне клопотання до біржового комітету. Слід указати, що до торгів на біржах Російської імперії допускалися лише цінні папери, випущені на її території, обіг іноземних фондів був обмежений.

Заборонялося на біржах обговорювати політичні та військові теми, брати учасників торгів під арешт (за винятком кримінальних справ) чи до суду під час перебування на біржі [12, с. 1]. Дозволялося у біржових установах розміщувати оголошення та будь-яку інформацію, що стосувалася торгів, зокрема про розпорядження уряду щодо біржової торгівлі, про роботу професійних працівників біржі, про аварії кораблів тощо.

Про серйозність та обов'язковість дотримання біржових правил свідчить те, що за їх порушення накладалися значні штрафи та стягнення. Зокрема, за участь у торгах без надання відповідної заяви біржовому комітету чи без сплати вхідного внеску стягувався штраф у розмірі до 30 руб., а також на певний період заборонялося відвідувати біржу; за поширення інформації, яка могла нанести або нанесла шкоду комерційному процесу призначався арешт на строк від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців [13, с. 255–257]. За пору-

шення на біржі тиші та порядку, поширення пліток та оманливої інформації, невиконання договірних зобов'язань, участь у незаконних угодах особи, визнані винними за рішенням біржового комітету, позбавлялися права на участь у біржових торгах на термін до одного року.

Окремо слід звернути увагу на процес біржового ціноутворення. Біржова, як і ринкова, ціна формувалася здебільшого під впливом попиту та пропозиції, внаслідок чого вартість товарів та фінансових активів часто коливалася. Крім коливань ринкової кон'юнктури, біржові ціни зазнавали впливу й інших чинників, які умовно можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх детермінант слід віднести політичні та військові події (навіть чутки про можливі політичні зміни зумовлювали коливання цін), грошову одиницю (оборот металевих грошей – найкраща гарантія сильного грошового ринку), коливання вексельних курсів (падіння курсу – зниження ціни цінних паперів), банкрутство кредитних установ та несприятливу політику центрального банку, зміни облікової ставки, урожаї та неврожаї тощо [1, с. 50–53]. До групи внутрішніх чинників впливу на біржові ціни, насамперед, належали такі: фінансовий та економічний стан підприємства, що випустило акції, умови випуску та способи погашення цінних паперів, біржові спекуляції (на кожній біржі діяли професійні учасники – так звані гравці на пониження («ведмеді») та підвищення («бики») цін).

Професійними учасниками біржових торгів були маклери, аукціоністи, нотаріуси, диспашери (аджестери), біржові експерти, бракувальники, приймальники. Головними працівниками торговельних майданчиків були маклери, які виконували посередницьку функцію під час здійснення та укладання торговельних угод. Своєю чергою, маклери поділялися на гофмаклерів (головні), біржових, страхових та корабельних маклерів. Торгівлю на кожній біржі забезпечувала ціла група маклерів, яка формувалася відповідно до біржового статуту, спеціальної маклерської інструкції та рішення біржового товариства [2, с. 181]. Найбільш чисельною така група маклерів була на Санкт-Петербурзькій біржі (більше сотні осіб). На українських торговельних майданчиках їхня кількість була дещо меншою. Зокрема, на Одеській біржі нараховувалося до 60 біржових маклерів, на Київській та Харківській – до 10 [12, с. 81, 98]. У разі необхідності кількість маклерів могла бути збільшена за рішенням державних органів.

Маклерська професія була однією з найвідповідальніших, а тому до осіб, що претендували на заміщення вакантних посад, ставили досить жорсткі вимоги. Насамперед, головними умовами були такі: обов'язкове підданство Російської імперії; досягнення відповідного віку (25–30 років); наявність купецького звання; грамотність, освіче-

ність та професійна обізнаність; моральна доброрядність і доброта [2, с. 181]. Досить складною була й сама процедура прийому нових маклерів на роботу, яка включала низку етапів, починаючи з подання заяв кандидатів до біржових комітетів і завершуючи складанням відповідної маклерської присяги.

Маклери були зобов'язані бути присутніми на біржових засіданнях; наглядати за дотриманням прав та обов'язків кожною стороною торговельної угоди; укладати угоди на принципах об'єктивності та незворушності; зберігати комерційну таємницю (відомості про укладену угоду) [2, с. 182–183]. Крім того, маклери повинні були вести спеціальні записні книги та видавати кожній зі сторін угоди маклерську записку з повною інформацією про укладену угоду. За посередницьку роль під час укладання торговельних угод маклери отримували дохід (куртаж). Якщо сторонами торгу були приватні особи, то куртаж сплачувався як покупцем, так і продавцем. Якщо ж однією зі сторін був державний орган (угоди з державними цінними паперами), то маклер отримував кошти лише від приватної особи. Розмір куртажу залежав від об'єкта купівлі-продажу, обсягу торговельної операції та торговельних традицій самої біржі.

На великих біржах існувала спеціалізація маклерів: одні займалися посередництвом лише у товарній торгівлі, другі обслуговували операції купівлі-продажу фондів, а треті були курсовими маклерами. Крім офіційних маклерів на біржах діяли незаконні, так звані «зайці». Угоди, укладені за їх посередництва, хоча й не визнавалися у суді, проте за обсягами часто перевищували обороти діяльності офіційних маклерів. Діяльність незаконних маклерів жорстко переслідувалася і в разі виявлення факту таких угод карався не лише фіктивний маклер, а й учасники угоди.

Незалежно від маклерів на біржах були присутні й інші професійні учасники. Зокрема, аукціоністи проводили аукціонні торги (по факту були спекулянтами); нотаріуси оформляли документацію, яка стосувалася торговельних угод; диспашери або аджестери засвідчували суми збитків учасників торгівлі, зазвичай унаслідок аварії суден; бракувальники фіксували можливі пошкодження та виробничі недоліки товару, призначеного для експорту; приймальники підтверджували факт поставки товару, перевіряли відповідність усіх його фізичних показників (колір, кількість, розмір) та були відповідальними за товар під час процедур завантаження-розвантаження. Значна роль у торговельних операціях належала й біржовим експертам, які оцінювали якість товару під час спорів, аналізували цінові коливання на торговельних майданчиках.

Механізм та порядок функціонування російських та українських бірж у цілому відповідав

європейським зразкам. Проте внаслідок того, що цей ринковий інститут набув розвитку на вітчизняних теренах значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, відмітним є деяке відставання розвитку біржової торгівлі у Російській імперії. Насамперед, діюче в країні торговельне законодавство було розроблене ще у першій половині XIX ст., коли біржові угоди обмежувалася товарними операціями. З огляду на це, процес купівлі-продажу фінансових активів не отримав належного нормативно-правового забезпечення. Лише наприкінці XIX ст. уряд звернувся до реформування даної сфери. Зокрема, у 1883 р. було затверджено перші «Правила для угод купівлі-продажу фондів та акцій» на Санкт-Петербурзькій біржі, пізніше аналогічні правила були розроблені й на інших біржах [10, с. 229]. Зокрема, для врегулювання торгівлі фінансовими активами на Одеській біржі були прийняті «Одеські біржові правила угод купівлі-продажу цінних паперів, золота, валюти та інших цінностей». Недоліки біржового законодавства стали одним із чинників гальмування розвитку вітчизняної біржової торгівлі, зокрема внаслідок відсутності чітких загальних правил ведення торгів на відміну від закордонної практики не набули поширення термінові угоди.

Для бірж Російської імперії, як і західноєвропейських, були характерні укладання угод через інститут маклерства та реалізація торговельних операцій контрагентів через маклерські записки. Проте за кордоном діяльність професійних учасників була більш злагодженою та врегульованою. Для вирішення торговельних спорів на європейських біржах були створені синдикальні камери, відсутні на вітчизняних біржових майданчиках. Частково їхні функції виконували арбітражні комісії, діяльність яких потребувала законодавчого врегулювання. На жаль, немає історичних даних про широке поширення на біржах Російської імперії протягом досліджуваного періоду закордонної практики впровадження ліквідаційних днів (у середині та в кінці кожного місяця) [1, с. 93]. Лише на окремих торговельних майданчиках, зокрема, на Одеській біржі, через кожні два тижні відбувався аукціонний розпродаж товарів [6, с. 540]. Серед причин значного відставання розвитку біржової торгівлі на вітчизняних теренах, насамперед, слід указати неефективність державної політики у цій сфері та брак відповідних підтримуючих заходів. Зокрема, підтвердженням означеної думки є той факт, що чимало бірж Російської імперії функціонували фіктивно, тобто існували лише на папері. Офіційно були затверджені їхні статuti та обраний біржовий комітет, проте ані зібрань, ані реальних укладених угод не було. Низький рівень розвитку біржової торгівлі на вітчизняних теренах був зумовлений і деяким негативним сприйняттям інституту бірж тогочасним суспільством. Вихідці одних соціальних груп

розглядали біржі як механізм розвитку підприємництва та промислового виробництва, накопичення промислово-торговельного капіталу, інтенсифікації зовнішньо- та внутрішньоторговельних зв'язків, урегулювання цінових коливань тощо. Водночас інші вбачали в їхній діяльності джерело загальносуспільних та економічних деформацій. Негативне сприйняття бірж насамперед було пов'язане з існуванням біржових спекуляцій.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, проведене дослідження історичної практики розвитку біржової справи в Україні у XIX – на початку XX ст. дає змогу зробити відповідні висновки. Розвиток біржової діяльності на вітчизняних теренах був пов'язаний із ринковими трансформаціями тогочасної економічної системи. Поява різних форм підприємництва, нарощування промислового та фінансового капіталу, інтенсифікація торговельних зв'язків, розбудова транспортної інфраструктури сприяли тому, що біржі стали не лише важливим ринковим інститутом, а й значимим механізмом регулювання господарських процесів. Виявлено, що основна частка торговельних майданчиків Російської імперії зосереджувалася на території України, серед яких виділено найбільші – Одеську, Київську та Харківську біржі. Робота українських бірж була організована за європейським зразком: місцеве управління ринковими інститутами здійснювали товариства та комітети; торговельні операції реалізовувалися за посередництва низки професійних учасників (маклерів, аукціоністів, нотаріусів, експертів тощо); на законодавчому рівні було визначено правила торгівлі та відповідальність за їх порушення. Протягом XIX – початку XX ст. відзначено значні еволюційні зміни вітчизняної біржової справи, що виявилися в універсалізації характеру діяльності провідних торговельних майданчиків, нарощуванні обсягів біржових торгів, розвитку різних видів торговельних угод, активізації спекулятивної торгівлі тощо. Водночас установлено, що темпи розвитку біржової справи в Російській імперії у цілому та Україні зокрема не відповідали закордонним тенденціям через вплив таких чинників, як: недосконале біржове законодавство та неврегульованість окремих торговельних операцій (зокрема, фондової торгівлі), відсутність належної підтримки розвитку сфери з боку уряду, дещо негативне сприйняття самого біржового інституту з боку тогочасного суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Судейкин В. Биржа и биржевые операции. Санкт-Петербург : тип. Сев. телеграф. агентства, 1892. 112 с.
2. Филипов Ю.Д. Биржа: ее история, соврем. орг. и функции. Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума (отд.), 1912. 202 с.

3. Спасский П.Х. История торговли и промышленности в России : в 3-х т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1910. 272 с.

4. Корніяка О.В. Особливості функціонування інституту бірж на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2011. Вип. 44. С. 171–179.

5. Банковая энциклопедия : в 2-х т. Т. 1. Биржа: История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и война / под общ. ред. Л.Н. Яснопольского. Киев : Банковая энциклопедия, 1914–1916. 412 с.

6. Лазанська Т.І. Одеська товарна біржа. *Енциклопедія історії України* : у 8 т. Т. 7. / за заг. ред. В.А. Смолія. Київ : Наукова думка. 723 с.

7. Бородкин Л. Биржи Российской империи: краткий обзор фондового рынка. URL : <http://www.sice.ru/cnts/2178.html> (дата звернення: 11.06.2019).

8. Лазанська Т.І. Київська товарна біржа. *Енциклопедія історії України* : у 8 т. Т. 4. / за заг. ред. В.А. Смолія. Київ : Наукова думка. 526 с.

9. Донік О.М. Біржі як інституції соціально-економічної інтеграції та відстоювання інтересів підприємців України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 37–62.

10. Еволюція ринкових інститутів в Україні : у 2-х ч. Ч. 1 / В.В. Небрат та ін. ; за ред. В.В. Небрат ; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 332 с.

11. Шиханов Р.Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя : Тандем-У, 1996. Вип. 2. С. 139–149.

12. Новицкий К.А. Сборник биржевых узаконений и уставов бирж Российской империи с пояснительными приложениями и статьями Уложения о наказаниях : Настол. кн. для биржевого купечества, биржевых маклеров, браковщиков, аукционистов, нотариусов и вообще для лиц имеющих дела на бирже. Санкт-Петербург : хромолит. и тип. Грацианского, 1877. 192 с.

13. Гуляев А.И. Торговля и торговые установления. Москва : тип. М.В. Саблина, 1912. 291 с.

REFERENCES:

1. Sudeikin V. (1892) Birzha i birzhevye operatsii [Exchange and exchange activity]. St. Petersburg, 112 p. (in Russian)
2. Filipov Yu. D. (1912) Birzha: ee istoriya, sovrem. org. i funktsii [Exchange: its history, modern organization and functions]. St. Petersburg : tip. of V.F. Kirshbauma, 202 p. (in Russian)
3. Spasskii P. Kh. (1910) Istoriya torgovli i promyshlennosti v Rossii [Trade and Industry history in Russia]. In 3 p. P. 1. St. Petersburg, 272 p. (in Russian)
4. Korniiaka O. V. (2011) Osoblyvosti funktsionuvannia instytutu birzh na ukrains'kykh zemliakh u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. [The particularities of the operating the institute of the exchanges of Ukrainian lands in the second half XIX – begin XX century]. *History of national economy and economic opinion of Ukraine*. No. 44. pp. 171–179. (in Ukrainian)

5. Yasnopol'skii L. N. (Eds.) (1916) *Birzha: Istoriya i sovrem. organizatsiya fondovykh birzh na Zapade i v Rossii. Birzhevye sdelki. Birzhi i voina* [Exchange: the history and modern organization of stock exchanges in the West and in Russia. Exchange agreements. Exchanges and war]. Kyiv : Bank encyclopedia, 1914–1916, 412 p. (in Russian)
6. Lazans'ka T. I., Smolii V. A. (Eds.) *Odes'ka tovarna birzha. Entsiklopediia istorii Ukrainy* [Odessa commodity exchange. Encyclopedia of the Ukrainian history]. In 8 p. P. 7. MI-O. Kyiv, «Naukova dumka». 723 p. (in Ukrainian)
7. Borodkin L. *Birzhi Rossiiskoi imperii: kratkii obzor fondovogo rynku* [Exchanges of the Russian Empire: short review of the stock market]. URL: <http://www.sice.ru/cnts/2178.html> (accessed: 11.06.2019) (in Russian)
8. Lazans'ka T. I. Smolii V. A. (Eds.) *Kyiv's'ka tovarna birzha. Entsiklopediia istorii Ukrainy* [Kyiv commodity exchange. Encyclopedia of the Ukrainian history]. In 8 p. P. 4. Ka-Kom. Kyiv, «Naukova dumka». 526 p. (in Ukrainian)
9. Donik O. M. (2018) *Birzhi iak instytutsii sotsial'no-ekonomichnoi intehratsii ta vidstoiuvannia interesiv pidpriyemstiv Ukrainy (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.)* [Exchanges as the institutions of social and economic integration and defending the interests of Ukrainian entrepreneurs (the last third of XIX – the beginning of XX centuries)]. *Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX centuries*. No 28, pp. 37-62. (in Ukrainian)
10. Nebrat V. V., Suprun N. A. (2012) *Evolutsiia rynkovykh instytutiv v Ukraini* [Evolution of the market institutes in Ukraine]. NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prohnozuv. In 2 p. P. 1. Kyiv, 332 p. (in Ukrainian)
11. Shykhhanov R. B. (1996) *Pivdenoukraiyns'ki birzhi v systemi rehuliuвання birzhovoi diial'nosti Rosijs'koi imperii* [South-Ukrainian exchanges in the system of the Russian Empire exchange activity regulation]. *Notes of the scientific laboratory of the history of the South Ukraine. South Ukraine of XVIII–XIX centuries*. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», No. 2, pp. 139–149. (in Ukrainian)
12. Novitskii K. A. (1877) *Sbornik birzhevykh uzakonenii i ustavov birzh Rossiiskoi imperii s poyasnitel'nymi prilozheniyami i stat'yami Ulozheniya o nakazaniyakh : Nastol. kn. dlya birzhevogo kupechestva, birzhevykh maklerov, brakovshchikov, auktsionistov, notariusov i voobshche dlya lits imeyushchikh dela na birzhe* [Collection of exchange laws and charters of the Russian Empire exchanges with explanatory appendices and articles of the Penal Code: table book for stock merchants, stockbrokers, brothels, auctionists, notaries and for those who have business on the stock exchange]. St. Petersburg, 192 p. (in Russian)
13. Gulyaev A. I. (1912) *Torgovlya i torgovye ustanovleniya* [Trade and trade laws]. Moscow : tip. of M.V. Sablina, 291 p. (in Russian)

Bodnarchuk TetyanaCandidate of Economic Sciences,
Senior Instructor at Department of Business Economics
Ivan Ohienko National University of Kamianets-Podilskyi**GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE EXCHANGE TRADE IN UKRAINE:
RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE NATIONAL EXPERIENCE**

The purpose of the article. The development of the market economy of Ukraine requires the further evolution of the national exchange activity. It requires not only the research of the current level of the national exchange trade development, but also the appeal to the historical origins of the establishment of stock exchange in Ukraine. So the purpose of the article is the historical and economic analysis of the process of the Ukrainian exchange trade formation and development at the stage of market and industrial transformations.

Methodology. It was used a set of methods and approaches for achieving the purpose of the study, namely, historical and logical analysis, methods of comparison and generalization, diachronic analysis etc.

Results. It was established that the development of the exchange activity in Ukraine in the period of XIX – early XX centuries was associated with market transformations of the contemporary economic system. The emergence of various forms of entrepreneurship, the growth of industrial and financial capital, the intensification of trade relations, and the development of transport infrastructure contributed to the fact that exchanges have become not only an important market institution, but also a significant mechanism for regulating economic processes. It was discovered that the main part of trading platforms of the Russian Empire focused on the territory of Ukraine, among which the largest ones were allocated. They were Odessa, Kiev and Kharkiv exchanges. The work of Ukrainian exchanges was organized according to the European model: local governance of market institutions was carried out by associations and committees; trading operations were carried out through the intermediation of a number of professional participants; the rules of trade were defined and the responsibility for their violation was determined. Significant evolutionary changes in the national exchange activity (the universalization of the nature of the leading trading floors, the growth of volumes of exchange trades, the development of various types of trade agreements, the intensification of speculative trade) were admitted in the second half of XIX – early XX centuries. At the same time, it was established that the rates of development of the exchange business in the Russian Empire in general and in Ukraine in particular did not correspond to the foreign trends.

Practical implications. A retrospective analysis of the evolution of the exchange trade in Ukraine can provide answers to today's important issues, and the result of the research of the peculiarities and trends of the national exchange market's formation determines the directions of its further development under the current conditions.

Value/originality. The article reviews the historical peculiarities and trends of the exchange trade development in Ukraine as an element of market and industrial transformations. The characteristics of the formation process and the specifics of the exchange sphere functioning on the territory of Ukraine in the XIX – early XX centuries are given.